

TOLNAI GYÖRGY

Az élelmiszeripar szerepe Magyarország 19–20. századi tőkés iparfejlődésében

(A függő iparfejlődés és az élelmiszeripar)

A mezőgazdasági országok jellemző iparága az élelmiszeripar; ez volt a helyzet a múltban, és ez a jelenben is. Ismeretes, hogy a klasszikus kapitalizmus ipari országainak a 19. században a textilipar volt a vezető ága; ennek volt a legnagyobb belső és nemzetközi piaca, ez halmozta fel a legtöbb tőkét, és alkalmazta a munkásosztály legnagyobb részét. A 20. század imperializmusában ezt a vezető szerepet mindinkább a nehézipar vette át. A kérdés az, hogy a nem iparos, a mezőgazdasági túlsúlyú országokban – amelyeket mezőgazdasági kivitelük és cserében ipari behozataluk a fejlett országoktól tesz függővé –, vajon a mezőgazdaságra épülő, náluk vezető élelmiszeri ipar képes-e valamiféleképpen pótolni a korai textil-, s a későbbi nehézipart a tőkefelhalmozás tekintetében; s ezáltal kiindulássá válhat-e a fejlett ipari országokká való átfejlődésükhöz? A közgazdászok és gazdaságtörténészek között e téren vita alakult ki; nyilvánvaló azonban, hogy ezt a kérdést a tények döntik el. Ezért az utóbbiakhoz fordulunk a további fejtegetésekben.

Kétségtelen, hogy e téren a 19. század második, s a 20. század első felének kapitalista Magyarországa igen jellemző példát képvisel. Mezőgazdasági országgént a 19. század végén lakossága 75–80%-a, 1920-ban 55,7%-a, s az 1930-as időkben 51,8%-a a mezőgazdaságból élt.¹ Vezető iparága az élelmiszer- (főként malom-) ipar volt. Valószínű, hogy az erre vonatkozó adatok megfelelő kitekintést nyújthatnak számunkra más függő fejlődésű, még ma is mezőgazdasági-élelmiszeripari országok fejlődési irányzataira vonatkozólag.

1. A nemzetközi munkamegosztás alakulása

Ciszlajtánia ipari országai és a mezőgazdasági Magyarország között

A kiegyezés utáni Magyarország iparosodó mezőgazdasági ország volt: a lakosság 75–80 százaléka élt mezőgazdaságból; s még 1913-ban is a falusi lakosság háromszorosa volt a városinak. Ugyanakkor azonban az országban új iparosodás indult meg, amely a kapitalista monarchia keretébe – közös vámterületére – zárt Magyarországon is szükségszerű jelenség volt. A magyarországi ipari fejlődés azonban más irányzatot vett, mint az önálló fejlődésű nyugati országoké,^{1/a} amelyeknek – mint szó volt róla – vezető iparágai a feldolgozóiparok voltak; a 19. század 70-es éveitől elsősorban a textilipar volt uralkodó iparáguk, a 70-es évek után pedig mindinkább előtérbe került, és a századforduló után lassanként az első helyre lépett a nehézipar, mindenekelőtt a gépipar. A magyarországi iparfejlődést meghatározta, hogy az önálló fejlődésre az 1848/49-es polgári forradalomban felcsillanó reményt semmivé változtatta az ellenforradalom győzelme, s az abszolutisztikus Habsburg-

¹ *Keleti Károly–Beöthy Leó: Magyarország statisztikája. Bp., É. n. (178.) – Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bp., 1938.*

^{1/a} Az önálló iparfejlődésű országok kezdetben vezető iparágának, a textiliparnak kiemelkedő gazdasági szerepéről a szerző több munkájában szolgál nemzetközi forrásanyagokra támaszkodó adatokkal: A parasztipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842–1849). Századok, 1956. 4–6. sz. 709–735. l.; A tőkés iparfejlődés kettős irányzata és az 1848–49-es Magyarország útja. Valóság, 1963. 4. sz. 25–41. stb.

monarchiának közös vámterülete, amelybe az országot belekényszerítették, és korábbi, kezdetleges iparának tönkretétele révén főleg mezőgazdasági térre szorították. A kiegyezés a nagynémet szövetségből kivert – s így otthoni konszolidációra kényszerített – Habsburg-monarchia politikai kompromisszuma volt a magyar nagybirtokos uralkodó osztállyal, de legalább annyira oly gazdasági megállapodást is képviselt, amelyet a Lajtán túli ipari burzsoázia kötött a magyar nagybirtokosokkal, biztosítva termékeik számára – saját – ipari városaik mezőgazdasági piacát, cserébe megkapva tőlük egész Magyarország ipari piacát. A Monarchia közös vámterülete az önálló nemzeti fejlődésnek mind Magyarországon, mind Csehországban akadályává vált. Ez utóbbira vonatkozólag írta egy csehszlovák történész, hogy „a cseh burzsoázia a nemzeti függetlenség követelése helyett inkább belement a dualizmus rendszerébe, ... mert ez biztosította számára a védett piacokat”.^{1/b} Hasonló történt a magyar nagybirtokos uralkodó osztállyal is, amely az ugyancsak védett mezőgazdasági piacok ellenértékeképpen beírta a látszatfüggetlenséggel, amelyben nemcsak a legfontosabb politikai területek (az ún. közös ügyek), hanem az önálló gazdasági fejlődés legfontosabb biztosítékai (önálló vámterület, önálló jegybank) is idegen érdekek rendelkezése alatt maradt. Magyarország gazdasága mindennek következtében függő helyzetbe került a Monarchia ipari országaitól.

Ez határozta meg a kiegyezés utáni magyarországi iparosítás irányzatát, fejlődésének útját is. Részben belső, részben pedig külső, a Lajtán túli tőkeexportőrök által megszabott irányzatok előtérbe állították a mezőgazdasági terményeket feldolgozó élelmiszeripart. A mezőgazdasági nagyüzemek tulajdonosainak ugyanúgy, mint a Lajtán túli iparosoknak előnyös volt a gabonának megőrölt állapotban való kivitele; részben mert a szállítás olcsóbb, részben mert sütőipari feldolgozása egyszerűbb volt.

A magyarországi élelmezési ipar élén ezért mindjárt a kiegyezés után szinte robbanásszerűen bontakozott ki a malomipar, amely megmagyarázza ez iparág növekvő súlyát a magyarországi ipar-gazdaságban. A gőzmalmok száma az 1863-as évi 227-ről alig több mint két évtized alatt, 1885-ig 877-re emelkedett.² S ami még ennél is többet mond, a malomipar kapacitása 1870 és 1910 közti négy évtizedben megsokszorozódott, és a gabonakivittl mindinkább lisztkivittel helyettesíthette:³

	1870	1882	1890	1900	1910
	millió métermázsában				
Búza-rozs kivitel	5,0	7,1	9,2	9,0	6,5
Gabonaliszt kivitel	1,9	2,9	4,5	6,9	6,4
A liszt %-os aránya	38,0	41,0	49,0	77,0	99,0

Vagyis miközben a lisztkivitel 1,9 millió q-ról 6,9 millió q-ra, vagyis 3 és félszeresére nőtt, aránya az exportált búza és rozs egynegyedéről azzal egyenlő nagyságúvá vált.

Ez az oka annak, hogy a magyarországi ipar jellegzetesen függő típusú iparfejlődés útján alakult ki a kiegyezés után, s legnagyobb iparága az élelmezési ipar lett:⁴

^{1/b}K. Herman felszólalása az 1955-ös prágai történészkonferencián. Századok, 1956. 1–2. sz. 248.

²Nemzetgazdasági Statisztikai Évkönyv. Bp., 1886. 1863-as adatokhoz l. Molnárfi T. cikkét: Tört. Stat. Évkönyv, 1967–68. Bp., 1970. 309, 313.

³1870-re vonatk. Ld. Keleti–Beöthy: i. m. – Az 1882–1910-es évekre: A Magyar Szent Korona Országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma. Bp., 1923 – adatai alapján.

⁴Kiszámítva Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972. 67. adatai alapján.

Magyarország gyáripari termelése

	1898		1913	
	mill. K.	%	mill. K.	%
Vas- és fémipar	184	12,6	503	15,2
Gépipar	132	9,0	230	6,9
Vegyipar	84	5,7	242	7,3
Egyéb nehézipar	86	5,9	212	6,4
Össz. nehézipar	486	33,2	1 187	35,8
Élelmiszeripar	646	44,1	1 288	38,9
Textilipar	53	3,6	209	6,3
Ruházati-bőripar	51	3,5	124	3,7
Faipar	97	6,6	224	6,8
Egyéb könnyűipar	33	2,3	103	3,1
Össz. könnyűipar	234	16,0	660	19,9
Bányászat	98	6,7	179	5,4
Együtt	1 464	100,0	3 314	100,0

A századfordulón és az első világháború előtt tehát kiemelkedően első helyen szerepelt a statisztikai kimutatásokban az élelmiszeripar, élén a malomiparral. Ha ehhez hozzávesszük a nagyságra második iparágat, a *vas- és fémipart*, amely főként *hengerelt áruval* szerepelt, s ily módon ugyancsak *nagyrészt export-iparág volt* – kiderül, hogy ezek az egész ipari termelésnek több mint felét, s a nem szorosan az iparhoz tartozó bányászat levonásával csaknem 61%-át képviselték. Így az elsősorban a belső piac ellátását szolgáló iparágak, s mindenekelőtt a könnyűipar, továbbá a nehézipar egyéb ágai, nemcsak hogy kisebbségben voltak, hanem kifejezetten elégtelenek a belső piac ellátására. Így ipar-szerkezete már eleve meghatározta a kiegyezés utáni Magyarországnak a külföldi iparoktól való függését. Az olyan országban, amely mezőgazdasági jellegű, s így függő gazdaságot képvisel, tehát a külkereskedelemnek azért van fokozott jelentősége az ország gazdaságában, mert *mezőgazdasági piacának* nagy része az országon túli, külföldi területeken fekszik, s ugyanakkor – ennek ellentétéként – *saját területe egyszersmind e külföldi ipar piaca*. A lényegét *nem jól közelíti meg az a felfogás, amely itt kétoldalú függőségről beszél, mivel a 19. század második fele már az európai kontinens ipari forradalmi fejlődésének korszaka, s egy ország fejlettségét ettől kezdve ipari előrehaladása határozza meg, amellyel szemben a mezőgazdaság jelentősége állandóan csökken.*

Lássuk most a magyarországi gazdaság e függő alakulását a külkereskedelmi forgalom legjellemzőbb kiviteli és behozatali tételeinek szembeállítására.⁵ (Táblázat a 689. oldalon.)

A fenti számok rámutatnak, hogy a magyarországi *kivitel* az adott időszakban *elsősorban (63–70%-ban)* nyers mezőgazdasági termék; s emellett a legfontosabb élelmiszeripari termények (liszt, cukor) 12–16%-kal, vagyis a nyerstermék-kivitel 1/4–1/6-ával szerepelnek. *A behozatal legfontosabb cikkei viszont többségükben iparcikkek (62% körül)*. Mielőtt – amiről később még szó lesz – arról beszélnénk, hogy mit jelent valóban az élelmiszeripar elsőbbsége a belső gazdaságban – azt kell megvizsgálunk, hogy mit jelent a mezőgazdaság (és mezőgazdasági ipar, s benne a legnagyobb termelési volumenű malomipar) kiviteli túlsúlyának és egyben az iparcikkek behozatali túlsúlyának

⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1882–1913 külkereskedelmi forgalma. A 4. fejezet táblázatai alapján számítva.

Magyarország külkereskedelme millió koronában

	1882		1890		1900		1910	
	export	import	export	import	export	import	export	import
Összesen:	893	875	1060	971	1327	1110	1717	1852
Ebből:								
Mezőgazd.	623	133	725	172	825	204	1075	310
Malom-cukor- ipari	106	31	130	25	203	15	278	19
Textil-bőr- faipari	78	456	75	458	107	549	177	927
Vas-fém-gép- ipari	34	91	28	72	83	132	65	241

S z á z a l é k o s a n :

Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből:								
Mezőgazd.	70,0	15,2	68,1	17,7	62,2	18,4	62,8	16,7
Malom-cukor- ipari	11,8	3,6	12,3	2,6	15,2	1,4	16,3	1,0
Textil-bőr- faipari	8,9	52,1	7,1	47,1	8,0	49,5	10,4	49,8
Vas-fém-gép- ipari	3,8	10,4	2,6	7,4	6,3	12,0	3,8	13,2

cseréje a belső népgazdaság szempontjából. Arról van tudniillik szó, hogy itt két egyenlőtlen termelékenységű gazdasági ágazat cseréje történik. S pedig nemcsak a mezőgazdaság és az ipar közötti gazdasági ágak, hanem az iparon belül az élelmiszeripar (malomipar) és az egyéb (textil-, nehéz-) ipar közötti egyenlőtlen csere is. Bennünket, mivel az élelmiszeripar, illetve a malomipar jelentőségét vizsgáljuk az iparosodásban, ez utóbbi érdekel elsősorban.

2. Egyenlőtlen felhalmozás a textil-, majd a nehézipar előnyére és az élelmiszeripar (malomipar) hátrányára

Nyilvánvaló, hogy az ipari forradalom előtti, még manufakturális termelés színvonalán az egyes iparágak termelése – s ezen belül új érték termelése – arányos egyrészt a konkrét termelőmunkában szükséges munkaráfordítással, s másrészt a feldolgozandó nyersanyag mennyiségével. A mezőgazdasági ipar munkaigényessége sokkal alacsonyabb, mint a textiliparé. Vegyük a malomipart. Munkamenete viszonylag egyszerű: tisztítás, koptatás és többmenetes (fokozatos) őrlés. Összehasonlításként vizsgáljuk fel a textilipar bonyolultabb termelési folyamatát: a szálanyagok előkészítési munkálataitól (a pamut magtalanítása, sajtólása; a gyapjú tisztítása; a len, kender tilolása, törése, gerebenezése stb.) a fonáson keresztül (kártolás, fésülés, s a tulajdonképpeni fonás) a szövésig, az appetúráig (keményítés, lágyítás, fényezés, bolyhozás, nyírás) s végül a fehérítésig és festésig (nyomás). Mindez sok termelőmunkát igényel – összehasonlíthatatlanul többet, mint amilyen az őrlés. Ezért a textildolgozó-munka sokkal több értéket ad a feldolgozott nyersanyag értékéhez (vagyis sokkal több új értéket termel), mint az imént említett malomipari munka a gabona értékéhez.

Ugyanakkor a mezőgazdasági ipar termelése a nyersanyaggal való ellátottság szempontjából is sokkal hátrányosabb helyzetben van, mint a textiliparé. A mezőgazdasági termények előállítására idény-

jellegű; az országok nagy számában – a fejlődésnek fő sodrában levő mérsékelt égöv területén – évente egyszer, a meleg égöv országaiban is primitív körülmények között egyszer, öntözéses – ritka – területen általában kétszer, mindenestre kevészer hoz a mezőgazdaság új termést. Emellett a mezőgazdasági országok – mint ismeretes – általában elmaradt technikájú, fejletlen országok, amelyeket nemcsak primitív termelési formák, hanem alacsony terméshozamok is jellemeznek. Ezért ezek az évente egyszer-kétszer megtermelt, viszonylag kis mennyiségű mezőgazdasági termékek már eleve határt szabnak a feldolgozó ipar tevékenységének. Egyes termékek ezenkívül megkövetelik a gyorsfeldolgozást – például a cukorrépa –, nehogy megromoljanak, vagy hasznos tartalmukból veszítsenek. Mindez megmagyarázza a *mezőgazdasági iparok termelésének szakaszosságát, s az év jelentékeny részében a termelés leállítását* (például éppen a legelterjedtebb mezőgazdasági iparokban, a cukoriparban és a malomiparban, ahol a munkaperiódus csupán néhány hónap). Ezzel szemben a *textilipar* nyersanyagellátása – figyelembe véve a fejletlen országok gyapot-, gyapjú-, juta-, manilakender-, kender- stb. szállításait – gyakorlatilag állandó és felső határ nélküli. Ezért a *textilipar termelése folytonos (kontinuens)* és növekedése elé csupán a textilipar terjedelme szab határt; a textilipar azonban a szabadversenyos kapitalizmus időszakában lényegében határtalan, hiszen a vezető textil-országok, mint nagyhatalmak, sok nemzeti védővámat erőszakkal zúztak szét vagy tettek lehetetlenné, elsősorban a gyarmati és félgyarmati, továbbá a függő országokban.

Kétségtelen továbbá, hogy a *tőke megtérülése a textiliparban* – ahol a munkaperiódus és a termelési idő egybeesik – *összehasonlíthatatlanabbul gyorsabb, mint a mezőgazdasági iparban*, ahol a tőke évenként csak egyszer vagy kétszer fordul meg. Itt tehát mind a termelés munkaigényessége, mind a termelt cikkek mennyisége, mind pedig a tőke megtérülése területén a *textilipar sokszoros fölényben van* a mezőgazdasági iparral szemben. A textilipari profitok sokkal magasabbak, a felhalmozás is sokkal gyorsabb.

Ez az alapvető különbség *az ipari forradalom után is* megmarad a mezőgazdasági és textiliparok között. A termelésben szükséges munkaráfordítás különbségeit azonban bizonyos mértékig a gépi beruházások közti arányok veszik át, vagyis az állandó tőke közötti különbségek. Ezért, ha azt nézzük, hogy például az 1860-as és az 1936-os évek Magyarországon hogyan alakult az egyes iparágakban létrehozott értékek százalékos aránya – a nyersanyag-értékhez képest –, vagyis, hogyan alakult az egyes iparágak új érték termelésének (a 2. és 5. rovatokban kimutatott) aránya – a következő képet kapjuk:

Iparág	Az 1860-as években			1936-ban ¹		
	nyersanyag- értékindex	termelési értékindex		nyersanyag értékindex	termelési értékindex	
		nettó	bruttó		nettó	bruttó
Malomipar	100,0	26,0	126,0 ⁶	100,0	21,6	121,6
Cukoripar	100,0	53,0	153,0 ⁷	–	–	–
Élelmiszeripar	–	–	–	100,0	50,9	150,9
Textilipar	100,0	150,0	250,0 ⁸	100,0	73,1	173,1
Nehézipar (félkész- gyártmány)	100,0	48,6	148,6 ⁹	100,0	68,8	168,8
Nehézipar (gépipar)	100,0	196,0	296,0 ¹⁰	100,0	166,0	266,0

⁶ A malomipari mutatószámok kidolgozásánál ld.: Magyarország malomipara, 1894. Bp., 1896. 25. – Az áráknál l. Magyarország földművelése, Bp., 1896. 143. 76%-os kiörlési átlag feltételezésével.

⁷ A cukoripari arányok *Wiener Moszkó: A magyar cukoripar fejlődése* I. köt. Bp., 1902. 312. alapján számítva. Az adatok az 1867–68-as évre vonatkoznak.

E számok értékelése előtt megjegyzendő, hogy ez adatok – s különösen az 1860-as évekre vonatkozók – csak viszonylagos értékűek, tekintettel az adatfelvétel pontatlanságára s az egyes felvételi időpontok eltéréseire. Mindannyira vonatkozik az, amit a cukoripar adatainak feldolgozásakor Wiener Moszkó önkritikusan írt: „... megbízható adatok hiányoznak, az egyes termelési tételek nagysága évről évre változott”. (I. m. 313.) Mégis az idézett számok bizonyos képet nyújtanak a kor iparáról, amelyek legalábbis nagyságrendi szempontból figyelembe vehetők (ahogy a cukoripari adatokat idézik azóta is), legalábbis az *egy időszakon belüli* ágazati összehasonlításokra. Kevésbé tehető ez az 1860-as évek és az 1936-os év adataival, mert az elsők csupán az alapanyagokat vetik egybe a késztermék értékével (tehát pl. a gabonaárakat a lisztárakkal, a gyapotárakat a pamutárakkal stb.), míg az utóbbiak az alpanyersanyagokon kívül a fűtő-, világító-, csomagoló- és üzemi segédanyagok értékét hasonlítják a kész iparcikk értékéhez. Egyedül csak a bennünket itt elsősorban érdeklő malomipar a kivétel ez alól, mert ennek adatai mindkét esetben az alapanyagokat arányosítják a késztermékhez, érték tekintetében, s így azok közvetlenül összehasonlíthatók.

A fentiek figyelembevételével a fenti számok azt mutatják, hogy a malomipar a 19. század 60-as éveiben egynegyedével, az 1936-os évben pedig valamivel több mint egyötödével növelte meg a maga ipari tevékenysége révén a gabona értékét; tehát csak kisebb részével, töredékével. Ez az akkor vezető magyarországi iparág így – mint általában az élelmiszeripar, de annak átlagánál is alacsonyabb arányban – mint a mezőgazdaságot kiegészítő, kiszolgáló iparág szerepelt, eleve feltételezve a mezőgazdaság vezető szerepét az országban. Ugyanakkor más feldolgozó iparok (könnyűipar, nehézipari gépgyártás stb.) a maguk magasabb ipari termelékenységével már az ipari országok fő ágazatait képviselik; ezek szerepe azonban viszonylag elmaradt a magyar gazdaság területén az idézett korszakokban, mint ezt a korábbi számadatok igazolják.

A textilipar – és a monopolkapitalizmus korszakában a nehézipar – termelési előnyei egyrészt azzal járnak, hogy a már meglévő tőkék főleg e kifizetődőbb területekre tömörülnek, létrehozzák ott az ipari forradalmat, másrészt pedig azzal, hogy a felhalmozás e területeken meggyorsul.

A textilipari – s különösen a nehézipari forradalom után kialakuló átlagprofit ugyan megszünteti az egyes iparágak termelési előnyeiből származó *közvetlen* előnyöket, hogy ezek helyébe a vezető iparágak nagyobb beruházásaiból, tőkéik magasabb szerves összetételéből adódó *közvetett* előnyöket biztosítsa. Amikor a profit nem az élő munka mennyisége szerint oszlik meg az egyes ipari tőkék között, az *átlagprofit elosztását* a termeléshez felhasznált ösztőkék arányában végzik. Ez egyben azt is jelenti, hogy az *újonnan létrehozott értékek elosztása is az összes befektetett tőkék alapján történik*.

Jellemző erre a fejlődésre a monarchia keretében gazdaságilag kedvező helyzetben levő – s lényegében az önálló iparfejlődést képviselő – Csehország tőkéinek megosztása a textilipar és (az itt első helyen álló élelmiszeripari ágazat) a cukoripar között. A részvénytársasági tőkék aránya az 1870-es évek közepén a következő volt:¹²

⁸ A textilipari arányok *Pisztory Mór*: Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája. Bp., 1874. 309–310. adatai alapján (nyerspamut-import és pamuttextil-termelés értékének egybevetésével) alakultak ki.

⁹ A félkész–nehézipari arányt a selmecbányai üzemi adatokból (nyersanyag- és ipari termelési érték) számítottuk ki. Az adatokat Kiszely Gyula volt szíves rendelkezésünkre bocsátani (Főkamara-grófi Hivatal, Selmecbánya, Lcvéltár, Statni Slovensky Ustredni Archiv-Banské Oddelenie, 6323/1229. 1873).

¹⁰ A külkereskedelemben a nehézipari késztermékekre és a nyersanyagra megállapított átlagérték alapján. (*Keleti–Beöthy*: i. m.)

¹¹ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bp., 1938. 133. l. gyáripari termelés bruttó és nettó értékei alapján. A malomipar adatai uo. 134.

¹² Compass: Jahrbuch für Volkswirtschaft und Finanzwesen. Wien, 1874. III. rész 268–278., 323–378.

Iparág	Alaptőke	Össztőke	Vállalatok száma	Átlagos össztőke, 1000 Ft
	millió forint			
Textilipar	47,6	84,7	44	1920
Cukoripar	37,6	49,7 ^{1 3}	98	507

Az önálló fejlődésű – bár a nyugati fejlett tőkés országokkal szemben még elmaradott – Csehországban tehát kidomborodott a textilipar vezető tőkeereje a mezőgazdasági ipar legerősebb ágával, a cukoriparral szemben, ha még nem is olyan megsemmisítő fölényrel, mint nyugaton. Az egyes vállalatok átlagos tőkéit tekintve a textilgyárak csaknem négyszeresen felülmúlják a cukoriparokat; az iparágak egészében felhalmozódott tőkék arányánál viszont azt találjuk, hogy a textil-tőkék csaknem kétszeresét képviselik az egész ország cukoriparában felhalmozódott ösztőkéknek. Az átlagprofitráta kialakulása során tehát a textilipari tőkék profitja is sokkal magasabb, mint a cukoripariaké.^{1 3/a} A textilgyárak méretei sokkal nagyobbak – négyszeresen felülmúlják – a cukoripariakét; a tőkék szerves összetétele, a holt munka aránya a termelésben is sokkal magasabb, mint ez utóbbi iparágban. Az átlagprofitból való levonások a tőkések magas megélhetési költségeire a nagyobb vállalatoknál szükségszerűen kisebb arányúak, mint amilyenek a kisebb vállalatoknál. A folyamatos textiltermelés a tőkék évi négy-hatszoros forgatását teszi lehetővé (attól függően, hogy milyen messze van a piac, tehát mennyi a szállítási idő; s a cseh textíliákat nem a távoli Indiába vagy Kínába, hanem a közeli magyarországi stb. piacokra juttatják el), a cukortermelés évi egyszeri tőkeforgásával és hosszú állási idejével szemben. Mindez nem kétszeresé teszi a textiliparban felhalmozott tőkék méreteit a cukoriparban való tőke koncentrációjával szemben (a két iparág ösztőkéinek aránya szerint), s nem is négyszeresére emelik ezt (az egyes vállalatok átlagos tőkéinek aránya szerint), hanem minden valószínűség szerint ennél is sokkal magasabbra. Ez az oka annak a jelenségnek, hogy a már előrehaladottabb önálló iparfejlődésű országok nemzetgazdaságában a szabad verseny kapitalizmusa időszakában a textilipar a tőkék abszolút többségét birtokolja, s később, a monopolkapitalizmus korában ugyanezt teszi a nehézipar is. Ez az alapja e korszakokban a textil-, illetve a nehézipar termelése abszolút túlsúlyának is a népgazdaságban.

Mi a helyzet ezzel szemben a függő fejlődésű Magyarország hasonló iparágainak tőkeellátását illetően? Ugyancsak az 1870-es években a magyarországi textilipari és cukor- s malomipari részvénytársaságok tőkéinek aránya a következő volt:^{1 4}

^{1 3} A cukoriparban az összes tőke az alaptőke 131%-a. (Compass, i. m. 348., 377. és 378. vállalati kimutatásai szerint.)

^{1 3/a} E ténnyel kapcsolatban a tanulmány lektora, Péteri György, a következő kérdést tette fel: Ha egyszer érvényesül a profitok kiegyenlítődének tendenciája (vagyis 'kialakul az átlagprofit'), akkor, hogy . . . lennének egyes ágazatok profitjai 'szokkal magasabbak' más ágazatokéinál?! Marx az átlagprofittal kapcsolatban a következőt írta: „Az egyes tőkések . . . minden 100 egység (össztőke) után egyformán osztják el a profitot . . .” (A tőke, III. k. Bp., 1951. 194.) Vagyis: minél magasabb az ösztőkékjük, annál magasabb a profitjuk. Mivel fenti adatok szerint a cseh textiltőkék csaknem kétszeresét teszik a cseh cukoripari tőkéknek – az átlagtőkék kialakulása után természetesen profitjuk is csaknem kétszeres lesz, vagyis „szokkal magasabb.” Péteri György egyébként megállapítja, hogy az átlagtőke rendszerének kialakulása a szabadversenyos kapitalizmusra jellemző, s az nem érvényes a kisárutermelésben. *Ebben* egyetértünk.

^{1 4} Compass, III. rész, 233–278.

Iparág	Alaptőke	Össztőke ^{1 5}	Vállalatok száma	Átlagos össztőke, 1000 Ft
	millió forint			
Textilipar	1,4	2,5	5	507
Malomipar	15,3	35,3	42	840
Cukoripar	6,9	9,0	5	1808

Ebben a *függő fejlődésű országban* tehát mind az ösztőkék mennyiségében, mind pedig az egy vállalatra jutó átlagtőkék viszonylatában a malomipar (illetve az utóbbiban a cukoripar) van túlsúlyban. Az élelmiszeripar tehát sokszorosan hátrányos helyzetben van a tőkefelhalmozás tekintetében a textiliparral szemben. A Magyarországon belüli átlagprofit alakulása – s egyelőre csupán erről beszélünk – így olyan iparág előnyére érvényesül, amely mind a tőkék forgási sebessége, mind pedig azok szerves összetétele tekintetében mérhetetlenül hátrányosabb helyzetben van, mint a textilipar. De mivel az átlagprofit ez országban a malomipar javára – szükségszerűen tehát a textilipar hátrányára – érvényesül, az egyébként kis volumenű honi textilfejlődést is lelassítja. A viszonylag alacsony profitú és viszonylag kis méretű malomipari vállalatok évi nyereségéből magasabb arányú a tőkések (és ezek között a feudális fényűzés igénylő földbirtokosok) megélhetésére szolgáló levonások, mint lenne a nagyobb méretű textilüzemeknél; ilyen körülmények között az ipari tőkefelhalmozás szükségszerűen csekély méretűvé válik, mint minden függő fejlődésű országban.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy milyen irányban tolja el az egyes iparágak tőkefelhalmozási arányát a nehézipar kifejlődése, a monopolkapitalizmus korszaka. A fenti vizsgálat korszaka, az 1870-es évek már ennek előestéjét képviselik, s ezért tanulságos az Osztrák–Magyar Monarchia önálló fejlődést tükröző egészének és függő fejlődésű magyar felének összehasonlítása, ugyancsak az ipari részvénytársaságok tőkéinek aránya tekintetében.

Az 1870-es években a monarchia ipari részvénytársaságainak tőke megoszlása a következő volt:^{1 6}

Iparág	Alaptőke	Össztőke ^{1 7}	Vállalatok száma	Átlagos tőke, 1000 Ft
	millió forint			
Vas- és gépipar	77,1	121,0	37	3 274
Textilipar	49,0	87,2	49	1 780
Malomipar	17,9	41,4	59	700
Cukoripar	44,5	58,7	103	570

E számokból különleges élességgel domborodik ki a nehézipar növekvő túlsúlya az 1870-es évek monarchiájában – annak ellenére, hogy ez az államalakulás egyáltalán nem állott a tőkés fejlődés élvonalában levő országok között –, továbbá megmutatkozott a textilipar viszonylagos elmaradása, s végül (de nem kevesebb élességgel) a malom- és cukoripar alárendelt szerepe az együttesben. Mint korábban is láttuk, ebben a fejlődésben is a nagyobb munkaigényességű iparágak kerültek előtérbe, az ipari forradalom kibontakozása során azzal az áttétellel, hogy komplikáltabb termelőfolyamatuk nagyobb gépi berendezést – s ezáltal nagyobb (állandó) tőkét – igényelt. Így a nehézipar csaknem ötször, a textilipar két és félszer annyi tőkét igényelt vállalatonként, mint a malomipar. Az egész

^{1 5} Mivel az esetek nagy részénél csupán az alaptőke szerepelt, az összes tőke nagyságát a teljes mérlegadatokból számítottuk ki.

^{1 6} Uo. III. rész, 233–278., 300–379. lapon felsorolt 145 vállalat adatai alapján. A cukoripari Rt-k adatait l. 13. és 14. jegyzetnél.

^{1 7} Ld. a 15. sz. jegyzetet.

gazdaság területén pedig háromszor annyi a nehézipari, kétszer annyi a textilipari részvénytársasági tőkék mennyisége, mint a malomipariaké.

Az átlagprofit – amelyről a nehézipari forradalom kezdetei, de különösen a nehéziparnak vezető iparágként való kialakulása óta a mi vizsgálataink során is sok szó esett – *ilyen körülmények között szükségszerűen a nehézipar előnyére, s a (vezető iparági helyéről már visszalépő) textilipar, de még nagyobb mértékben az élelmiszeripar hátrányára alakul, ez nyilvánvalóan folyik legnagyobb tőkeigényéből, vagyis a tőkék legmagasabb szerves összetételével járó legmagasabb gépesítési szükségleteiből.*

Az átlagprofit nem általában a piacra vitt, különböző iparágak által termelt áruk értékesítésének különleges formájából keletkezik; itt arról van szó, hogy az értékesítés lehetőségét nyújtó piacot is maguk az egyes iparágak nyújtják. A marxista politikai gazdaságtan feltárta azokat a mennyiségi összefüggéseket, amelyek a különböző iparágak tőkeviszonyaiban és termelési, továbbá fogyasztási kapcsolataiban mutatkoznak. Az elsővel kapcsolatos a marxi *átlagprofitráta-elmélet*, a másodikal pedig a marxi *realizálási elmélet*. A tőkés termelés folyamata csak úgy maradhat fenn, ha a tőke körforgása állandósul, vagyis: ha a termelés folyamata után az áruk átesnek az értékesítés folyamatán, és a bennük megtestesülő értékek újra termelőtőkévé válnak. Az átlagprofit-elmélet rámutat arra, hogy a modern tőkés piacon – vagyis a gépi nagyipar kialakulása után – az áruk nem értéküknek megfelelően cserélődnek ki, hanem módosulva, *termelési árukon*, amelynek elemeit az áru értéke mellett az előállított iparág összetőkéinek aránya képviseli. A kevésbé gépesített iparágak (pl. a mezőgazdasági iparok, s a nehézipar gyáriparrá alakulása után a textilipar is) kényszerűségből lemondanak az áruikban megtestesülő érték egy részéről a magasabb szerves összetételű (a jobban gépesített) iparágak tőkéseinek előnyére. Erről a kényszerről részben az állami védővám-tételek gondoskodnak. A marxi értékesítési (realizálási) elmélet tisztázta, hogy ennek a folyamatnak a terepét, a piacot, az egyes iparágak biztosítják egymás számára; *a nehézipar a termelőfogyasztás árucikkét szállítja az egész nemzetgazdaság számára, tehát a mezőgazdasági és a textiliparok számára is; a könnyűipari ágazatok az egyéni fogyasztás termékeit szállítják*, ugyancsak az egész népgazdaság számára, s ebben jelentékeny mértékben a nehézipar dolgozói számára is. A nehézipar, amely tehát erősen érdekelt munkásainak viszonylag olcsóbb ellátásában (vagyis abban, hogy változó tőkéit, a munkabéreket ennek alapján leszorítsa), az átlagprofit szerint drágábban adja el gépipari stb. termékeit a könnyűipari tőkésnek számára, vagyis: olcsóbbá teszi az élelmiszereket, a textíliákat a „saját” munkásai számára; ehhez a maga számára kedvező vámtételek mellett fegyvere a nagyobb tőkéje, amely a könnyűipari cikkek magas árai esetén átömölhet a könnyűiparba, s ott az átlagprofitrátát közvetlen konkurrenciaharcá alakítva, kiszoríthatja az ott működő alacsonyabb tőkéjű vállalatokat a piacról. *Igy jön létre az egyenlőtlen csere a különböző iparágak között az átlagprofitráta kialakulása után, ahol több munkával előállított árucikknek kevesebb munkával termelt árucikkkel cserélődnek ki.* A viszonylag kevés tőkéjű mezőgazdasági iparágak tehát a textilipar számára kisebb, a nehézipar számára nagyobb profithányadukról mondanak le; a textilipar (amely magasabb tőkéket igényel a mezőgazdasági iparoknál, de elmaradt a nehézipar tőkeigényei mögött) a nehézipar számára adja át profitjának egy (a mezőgazdasági iparokénál kisebb) részét. A nehézipar profitja, s ennek nyomán tőkefelhalmozása is, nagyobb lesz, mint a textiliparé, s különösen nagyobb, mint a mezőgazdasági iparoké, amelyeket az átlagprofit körülményei között lényegében kizákmányol. Ez magyarázza meg azt a fejlett kapitalista gazdaságban közismert tényt, amely *az egyes iparágak egyenlőtlen fejlődésében nyilvánul meg: a nehézipari tőkék és ezzel a nehézipar termelésének méretei mind magasabb, a textilipar és a mezőgazdaság tőkéinek és termelésének méretei pedig mind kisebb arányt érnek el a népgazdaság keretében.*

3. Egyenlőtlen fejlődés az ipari Ciszlajtánia előnyére és a mezőgazdasági Magyarország hátrányára

Mindezt a fentiekben egyetlen ország keretei között, a tőkés belső piacon való fejlődésben vizsgáltuk. S e vonatkozásban a kapitalizmus gazdasági fejlődése *nemzeti viszonylatban* töretlen marad, mert amit az egyik termelési ág tőkéje veszít az átlagprofit révén, ugyanazt megnyeri a másik, sőt megnyeri a meggyorsuló nagyüzemi – monopolitőkés – felhalmozás közepette az egész ország tőkés

gazdasága. Egészen más helyzet mutatkozik azonban akkor, ha a különböző iparágak közötti ugyan-ezen viszony *nem egyetlen ország nemzeti határain belül alakul ki, hanem több ország ipari szerkezetei között „munkamegosztás”-ban jön létre.* Vagyis, ha a nehézipar az önálló fejlődésű országban, a mezőgazdasági ipar pedig a tőle függő mezőgazdasági országban alakul ki.^{17/a}

Vegyük szemügyre ezt a nemzetközi gazdaságfejlődést a már vizsgált keretek között, vagyis a Monarchia önálló fejlődésű (Lajtán túli) országai és a függő fejlődésű mezőgazdasági jellegű Magyarország között, ugyancsak az 1870-es évek adataiban:¹⁸

Iparág	Összes RT-tőkék		RT-k száma		Átlagos tőke	
	Lajtán-túlon	Magyarországon	Lajtán-túlon	Magyarországon	Lajtán-túlon	Magyarországon
	millió forintban				1000 forintban	
Vas- és gépipar	109,6	11,4	33	4	3 330	2 750
Textilipar	84,7	2,5	44	5	1 920	507
Malomipar	6,1	35,3	17	42	355	840
Cukoripar	49,7	9,0	98	5	507	1 808

Bár a fenti számok csupán az ipari részvénytársaságoknak (az idézett korabeli Compass-ban megjelent) adataira támaszkodnak – tehát nem képviselik az egész ipar adatait, nevezetesen a nem részvénytársasági ipari tőke adatait – e mindinkább uralkodóvá váló részvénytőkés korszakban; mégis igen jellemzők az országokon belül és az országok között kialakuló *nemzeti és nemzetközi* tőkearányokra. Az *önálló iparfejlődés útján járó Ausztriára és Csehországra* tehát ugyanúgy jellemző a nehézipar, textilipar és a helyi malomipar tőkéinek megoszlása – az első óriási túlsúlyával, s az utóbbiak jelentéktelenségével, *ahogy a függő Magyarországra* jellemző a malomipar tőkéinek kiemelkedő súlya, a textilipar jelentéktelensége és – az ausztriai tőkebehozatal következtében – a főleg nyersanyagot, illetve félgyártmányt termelő nehézipar viszonylagos jelentősége. A nemzeti tőkefelhalmozás szempontjából az abban ennek a részben külföldi tőkésre épülő honi nehéziparnak csekély a súlya, alig több mint tizedrészét képviselve a Lajtán túli nehézipari tőkéknek;^{18/a} továbbá, mivel tőkenyerességének jelentős része idegen tőkenyeresség, amely vagy a Lajtán túli vándorol az országok közti fizetési forgalomban, vagy (egy része) újraberuházásra kerül, elmélyítve a magyarországi kapitalizmus Béccstől stb. való függőségét.

A nemzeti tőkefelhalmozás tekintetében – a befektetett tőkék mennyisége alapján – *Ausztriában a nehézipar (e korban már vezető iparágként) a legfontosabb ipari terület, Magyarországon pedig a malomipar az.* Ime, itt az az iskolapélda, amelynél a „nemzetközi ipari munkamegosztás” eredményeként – ismeretes, hogy erőszakos eszközökkel – létrejött az önálló fejlődésű országban a nehézipar, s a tőle függő országban a mezőgazdasági ipar monopóliuma. Hasonló a helyzetkép, mint amit korábban figyelhettünk meg az átlagprofit nemzeti határok közötti kialakulásánál – hiszen a függő országok jellegét többek között az határozza meg, hogy vámhatárai éppen a nehézipari és

^{17/a}Amint a csere egyenlőtlenségét a különböző munkai igényességű termékek kicserélése cserében Marx aláhúzottan kiemeli: „... A fejlettebb ország értékük fölött adja el áruit... A cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért...” (A tőke. III. k. 1951. 276–277.) Péteri György ezt a megállapítást kifogásolta nálam, s ezen az alapon Mudrony Soma hasonló korabeli adatait is.

¹⁸Ld. a 16. sz. jegyzetet.

^{18/a}Az idézett forrásanyagban nem szerepel, de – mint Katus László szíves tájékoztatása felhívta rá a figyelmet – jelentős a kialakuló MÁV nehézipari részvénytársasági vállalatainak ezen kívül fokozatosan létrejövő tőkéje. Egyidejűen természetesen a Lajtán túli nehézipari tőkék is rohamosan emelkedtek.

mezőgazdasági ipari cserét nem akadályozzák –, de mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy itt nem egy országon belül, hanem országok között zajlik le a két iparág termékeinek cseréje. Ez azt jelenti, hogy az erős nehéziparral rendelkező önálló tőkés ország iparilag is kiszákmányolja a mezőgazdasági-ipari országot, kevesebb munkát adva cserébe az utóbbi által nyújtott több munkáért.¹⁹ Az országok között így kialakuló egyenlőtlen csere immár nem azzal a következményekkel jár – ami egyetlen országhatáron belül alakult ki –, hogy egyik iparág a másik rovására gyarapszik, hanem azzal, hogy egyik ország a másik rovására gyarapszik; már nem azt jelenti, hogy egyik iparág felhalmozása a másik iparág rovására nő, hanem azt, hogy egyik ország nemzeti tőkéinek felhalmozása a másik nemzet gazdasága rovására növekszik. Az egyenlőtlen fejlődés ugyancsak nem két iparág között, hanem két ország között mutatkozik: a nehézipari országok előretörése s a mezőgazdasági országok elmaradása mindenütt ebből az egyenlőtlen cseréből veszi eredetét. A mezőgazdasági ipar megléte a függő országban tehát egyáltalán nem szünteti meg, sőt aláhúzza annak mezőgazdasági jellegét s gazdasági függőségét.

A mezőgazdasági iparnak a függő országokban betöltött tényleges szerepét gyakran elfedik az agrárius érdekek által tendenciózusan beállított, a valóságos helyzetet kozmetikázó statisztikai adatok. Úgy tüntetik fel, hogy az ország népgazdaságában túlnyomó súllyal esik latba a mezőgazdasági ipar, amely így az ország gazdaságának legerőteljesebb tartóoszlopa s fejlődésének biztosítója lenne. A valóságban a gyáripari termelési adatait bruttó értékben adva meg, a gyáripar által biztosított értéknövekedés helyett ennek a nyersanyagértékkel növelt értékét közlik. S ez a mezőgazdasági iparnak – ahol az új érték termelése viszonylag alacsony – a ténylegestől eltérően magas arányt kölcsönöz, hiszen az iparág által létrehozott új értékmennyiséget megnöveli az ország mezőgazdasági termelése jelentős részének értékével. Az 1936-os év tőkés Magyarországa egyike a legfejlettebb élelmiszeripari országoknak, az ország agráriusoktól irányított iparstatisztikája sokkal nagyobb jelentőségűnek tünteti fel a honi élelmiszeripart a termelés bruttó értékének közlésével, mint amit az valóban képvisel a (mellékesen közölt) nettó termelési adatok alapján:²⁰

Iparág	Bruttó	Nettó	Bruttó	Nettó
	termelési érték millió pengőben		termelési érték %-os aránya az összes termelésben	
Vas- és fémipar	314	128	12,2	11,5
Gépgyártás	213	133	8,2	11,9
Villamosenergia- termelés	124	81	4,8	7,3
Vegyészeti ipar	234	104	9,0	9,3
Nehézipar	885	446	34,2	40,0
Élelmiszeripar	781	262	30,4	23,5
Fa stb. ipar	66	25	2,6	2,3
Bőr stb. ipar	111	37	4,3	3,3
Mezőgazdasági ipar	958	324	37,3	29,1
Fonó-szövőipar	497	210	19,2	18,8
Egyéb iparágak	242	135	9,3	12,1
Összesen:	2 582	1 115	100,0	100,0

¹⁹ „A kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbar ezt a különbséget, ezt a többletet, ugyanúgy, mint a munka és a tőke közti cserénél általában, egy bizonyos osztály zsebeli be.” *Marx: A tőke*, III. köt. Bp., 1951. 277.

²⁰ Ld. a 11. sz. jegyzetet.

Bruttó termelési értéket véve alapul tehát a mezőgazdasági iparok megközelítik az összes gyáripari termelésnek csaknem 40%-át; ebben azonban 634 millióval, az egész bruttó érték két-harmadával szerepelnek a mezőgazdasági nyerstermékek értékei. Ennek levonásával a magyarországi mezőgazdasági ipar által termelt összes nettó érték nem érte el tehát az összes gyáripari termelés 30 százalékát, a malomipar pedig 24%-át. Ezzel szemben a nehézipar – amely jelentékeny részben külföldi érdekeltségű volt – a gyári nettó termelési értékben 40 százalékkal részesedett. A többi iparágra a nettó termelésből (beleértve a textilipart is) 30,9 százalék jutott. A lényeg azonban az, hogy az 1936-os esztendőben a mezőgazdasági országok között fejlettség tekintetében már előrehaladt Magyarországon a gyáripari új értéktermelésnek több mint 70 százaléka nem élelmiszeripari produkció volt. A mezőgazdasági – s ezek sorában az élelmiszeripari – országok függő jellegüknek megfelelően az egyenlőtlen csere, vagyis a kizsákmányolás tárgyai. Tőkefelhalmozásuk ugyanazon okból elégtelen, amiért a fejlettebb, ipari országokban fölös tőkék halmozódnak fel. Ezért az egyenlőtlen csere az imperializmus korszakában ipari áruipiac mellett az ipari exporttőke piacává változtatta őket. Ez volt a mezőgazdasági, majd mezőgazdasági-ipari jellegű Magyarország sorsa is, ahogy általában ez a mezőgazdasági-függő országok sorsa, fokozatosan előrehaladva az imperializmus korában.

A 19. századi és a 20. század elejei Magyarország folyamatos és növekvő tőkebehozatala – általában a bécsi pénzpiacra keresztül, de nemcsak bécsi tőkékre korlátozottan – közismert gazdaságtörténeti tény. A fent idézett részvénytársasági tőkeadatok rámutatnak, hogy a behozott tőkék elsősorban azokat az iparágakat keresték fel – a mezőgazdaság mellett, amelyek hiteligényét messze-menősen támogatták –, amelyek szállításai a saját gazdaságuk nyersanyag-, illetve élelmiszerigényeik kiszolgálását biztosították. Ezért állott előtérben egyrészt a Lajtán túli nagyvárosokat lisztrel ellátó malomipar (35,3 millió ösztökével), s másrészt a nehézipart nyersanyaggal, illetve félgártmánnal ellátó vasipar, elsősorban kohászati és hengereltáru-gyártás (11,4 millió korona tőkével). Ezzel szemben a textilipar, amelynek gyapjú-nyersanyagát főként Magyarország fedezte (1882-ben a magyarországi gyapjúkivitel értéke a liszt kivitelének 70%-ra rúgott; ez az arány, a Lajtán túli gyapotipar fokozatos előretörésével egyidejűleg csökkent), nem kapott külföldi kölcsönt (öt hazai részvénytársaságának ösztökéi csak 2,5 millió koronát értek el, s ezek is elsősorban import nyomó-alapanyagokat felhasználó festő üzemek voltak). Végső soron e tőke kivitel biztosította azt a külkereskedelmi cserearányt, amely olyan megingathatatlanul konzerválta a magyarországi kivitel négyötödét a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban, s behozatalának több mint 60%-át az iparcikk-behozatalban. (Lásd külkereskedelmi forgalmi kimutatásunkat.) S mint egy ördögi kör, ugyanez a csere-összetétel akadályozta a belső tőkefelhalmozás megfelelő növekedését. „... A felhalmozásnak háború előtti szintje alacsony, elégtelen volt a gazdaság finanszírozásához”, hasonlóképpen mint az első világháború utáni szintje.²¹ Ugyanakkor rohamosan nőtt és úgyszólván csak Magyarország tőkepiacán helyezkedett el az osztrák tőkeexport: „A 20. század elejére . . . az 5,5–6 milliárd koronára rúgó osztrák tőkeexportból ugyanis 4,7 milliárd Magyarországra irányult.”²² Ennek alapján joggal állapíthatta meg az 1964-es *Magyarország története*, hogy „a fejlettebb osztrák iparnak az áruipacra, a számára kedvező árvizonyok biztosítása révén érvényesülő kizsákmányoló tevékenységéhez mind nagyobb súllyal járult a pénzpiaci, a tőke kivitelhez kapcsolódó”.²³ Erre vonatkozólag írta az 1870-es években Mudrony Soma, az önálló hazai vámtérület harcos propagandistája, hogy „Magyarország évenként 50–100, sőt több millióval többet fizet külföldre, mint amennyit onnan kap”.²⁴

²¹ Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve, i. m. 125.

²² Uo., 74. – Itt kell megjegyezni, hogy ez a megállapítás nem áll ellentétben azzal a ténnyel, hogy a századfordulótól kezdve Magyarország belső tőkái gyorsabban növekedtek, mint az importtőkék. Ez a tény – minthogy az ország iparszerkezete kevésbé változott, s a tőkeigényes feldolgozóipari vállalatok továbbra is elmaradtak voltak az élelmiszeripar mögött – nem az ország tőkebőségére utal, hanem éppen növekvő tőkehiányára, amelyet a tőkeimport mind kisebb mértékben segít kiküszöbölni.

²³ Szabad György: A dualizmus kora, 1867–1918. (= Magyarország története II. köt. Bp., 1964. 107.)

²⁴ Mudrony Soma: A vámügy és Magyarország közgazdaságának újjászervezése. Pest, 1874. 36.

Ehhez a megállapításhoz – amely a későbbi közös-területi évtizedekben még növekvő mértékben volt érvényes – Mudrony hozzátette: e kizsákmányoláson „a jelen körülmények között semmi más orvosság nem segíthet gyökeresen, mint a *vámközösség megszüntetése* és a külön magyar területen folytatandó célszerű vámpolitika”.^{2 5} E kérdés azonban 1874-ben, Mudrony korában már nem volt olyan egyértelmű, mint 1844-ben, amikor Kossuth a védővám-törvény javaslatával lépett az országgyűlés elé. *A védővám iparfejlesztő jelentősége csak egyértelmű iparfejlesztési törekvésekkel egyidejűen hatályos, s Mudrony kiegyezés kori Magyarországon a politikai – ezért gazdasági – hegemonia birtokában Magyarországon a nagybirtok, s vele a mezőgazdaság (s az élelmezési ipar) védelme állott az uralkodó osztály gazdaságpolitikájának középpontjában. A német egység létrejötté után viszont az ott kialakított védővámok kifejezetten ipari (s főleg nehézipari) védővámok voltak; a földbirtokos junker az ország ipari vidékeit, tehát a belföldi piacokat látta el terményeivel, s nem volt érdekelt az ipari országokkal kapcsolatos szabad kereskedelemben. A magyar nagybirtokosok viszont a Lajtán túli piacokat keresték elsősorban fel terményeikkel, s ezért a mezőgazdaság mellett elsősorban az élelmiszeripar fejlesztésében volt érdekelt. Ezért is ragaszkodtak a közös piachoz; s ha egyáltalán „állami iparvédelmet” folytattak, az elsősorban az élelmiszeripar (pl. szeszipar) támogatása volt.*

Mindez felhívja a figyelmet arra a tényleges összefüggésre, amely a kiegyezés következtében létrejött *közjogi kapcsolatok*, továbbá azok *gazdasági következményei* (belső vámparhatók megszüntetése, illetve hiánya; egyenlőtlen cserefeltételeken alapuló nemzetközi munkamegosztás, önálló pénzügy hiánya stb.), továbbá az *önálló nemzeti fejlődés akadályoztatása* között kialakult. Mint látható volt, az egyik országban (Ausztria) e közjogi-gazdasági-politikai helyzet előnye maximálisan érvényesült; a másik Lajtán túli országban (Csehország) a belső iparfejlődést biztosító (főként magyarországi) piac ipari felvevőképessége következtében az uralkodó osztályok törekvéseiben egyelőre háttérbe szorult az önálló nemzeti fejlődés politikája; s a harmadik országban (Magyarországon) a földbirtokos uralkodó osztály – a Lajtán túli mezőgazdasági piacok megtartása érdekében – nemcsak a nemzeti önállóság egy részéről való lemondást („közös ügyek”), hanem cserébe a honi ipari piacok Lajtán túli országok iparának való kiszolgáltatását is vállalták, s így hátrányosabb gazdasági helyzettel egyeztek ki. A közjogi-gazdasági-nemzeti önállósági összefüggések körében azonban a *gazdasági terület* a meghatározó jelentőségű. Amikor az első világháború végén a monarchia alkatelemeivé szétesett, (azaz új „közjogi”, vagyis nemzetközi politikai) helyzet alakult ki, akkor Ausztria mellett Csehország (illetve Csehszlovákia) önálló fejlődésű nemzeti burzsoá állammá alakult; a mezőgazdasági (és élelmiszeripari) Magyarország pedig továbbra is a függő polgári fejlődés országa maradt, habár most mezőgazdasági termékeinek fő piacát a fasisztává váló Németországban találva meg, annak gazdasági-politikai függőségébe került.

Mint láttuk, 1898-ban 44,1%-a volt élelmiszeripari (s ennek fő iparágaként malomipari), s 1936-ban még mindig 30,4%-a az ez iparágban előállított részesedés az összes gyáripari (bruttó) termelésben; s ez a magas arány természetesen kihatott – éspedig negatív értelemben – a többi iparág fejlődésére is, amelyek lemaradtak.^{2 5/a} A magyarországi iparági szerkezetben a századfordulótól a világháborúig, majd – ahogy a következőkben kimutatjuk – 1936-ig bekövetkező nem jelentős változások ezt igazolják. *A külföldi tőke „iparosítási segítsége” – amennyiben módjában van a saját érdekei szerint az élelem- és nyersanyagtermelés felé irányítani a tőle függő ország ipargazdaságát (s Magyarországon ez történt a Monarchián belül, majd a két világháború között azon kívül is) – valójában nem más, mint a függő gazdaság zsákutcába vitele, a növekedésében, bővített formában is függővé, önmagában életképtelenné konzerválása.* Ezért a következők bemutatják majd, hogy a tőkés Magyarország egész függő fejlődése során közelebb állott iparszerkezete tekintetében a mai fejlődő

^{2 5} Uo., 40.

^{2 5/a} A malomipar vezető szerepe – amennyiben a többi iparág előtt a legjelentősebb tőkéket kötötte le – természetesen nem zárja ki, hogy bizonyos ösztönzést gyakoroljon más ipar- és gazdasági ágakra. Így a gépipartól az őrlést végző munkagépet, a hengerszéket igényelte; továbbá erőgépek, gőz-, majd elektromos energia felhasználója volt; foglalkoztatta az építőipart, a vasúti és hajószállítást stb. Ezek méreteinek korlátozottságát azonban éppen saját vezető szerepének fennmaradása, a többi iparág viszonylagos elmaradása mutatta Magyarországon.

országok, mint a fejlett ipari országok iparszerkezetéhez. S e gazdasági függés nem maradt mentes a politikai elkötelezettségtől sem: a nyugati – mindinkább németországi irányzatú – mezőgazdasági és élelmiszer-exportja, bauxitkivitele stb. mind tudatosabban sodorta az ország reakciós nagybirtokos uralkodó osztályát a fasiszta német politikai orientáció felé.

4. A mezőgazdasági jellegű fejlődő országok hátrányai
a tőkés nemzetközi munkamegosztásban.
Lgybevetés a tőkés magyarországi tapasztalatokkal

Magyarország hasonlóképpen függő gazdaságfejlődésen ment keresztül tőkés története folyamán, mint ahogy ilyen típusú fejlődés jellemzi mindazokat a többi országokat is, amelyek nagyrészt ugyancsak kisebb-nagyobb mértékben erőszakos eszközökkel váltak a 19–20. században, főleg az elmaradt földrészeken, a fejlett ipari hatalmak mezőgazdasági függelékeivé; akár mint szorosan vett függő országok (ahogy Latin-Amerika sok országa), akár félgymarmatként (mint elsősorban Ázsiában sok állam), akár pedig mint gyarmatok (mint Ázsia és Afrika legtöbb területe volt stb.). Az igen különböző történeti megközelítés s az eltérő etnikai adottságok ellenére a gazdasági függés tartalma lényegében hasonló formákat öltött akár Közép-, vagy Kelet-Európában, a Balkánon, akár pedig az elmaradt földrészek bármelyikén: legfeljebb a fejlettségi szintben jelentkezik az eltérés. Ha viták voltak afelől, hogy lehet-e közös jellemzőt találni az igen eltérő történetű és etnikájú függő fejlődésű országok között, úgy véljük, hogy a gazdasági adatok hasonlósága perdőntő e kérdésben.

Mindenekelőtt maga a kiindulás, a mezőgazdasági jelleg a közös, vagyis az a tény, hogy a lakosság nagyobb része a mezőgazdaságban és a mezőgazdaságból él (s az is nyilván hasonló bennük, hogy ezek többségének, a dolgozó parasztságnak alacsony az élet- és kultúr színvonala).

Ismeretes, hogy a 19. század végén Magyarországon a mezőgazdasági lakosság az összlakosság 75%-a körül volt; 1920-ban 55,7 és 1930-ban 51,8%-át képviselte a lakosságnak, vagyis a többségét. Ez utóbbi – az 50%-ot csupán kevéssel meghaladó – arány egyben már a mezőgazdaság mellett másodlagosan felnövő ipart stb. is jelenti, vagyis az ún. mezőgazdasági-ipari fejlődést.

Nézzük most a fejlődő országok lakosságának megoszlását a mezőgazdaságban, s azon kívül:²⁶

Földrész	Összes	mezőgazd.	Összes	mezőgazd.	A mezőgazdasági lakosság %-a az összlakosságban	
	lakosság millió főben				1950	1965
	1950		1965		1950	1965
Ázsia (SzU. nélkül)	1 365	895	1 896	1 213	65,7	64,0
Afrika	218	166	313	231	76,2	74,0
Latin-Amerika	162	94	245	118	58,1	54,5
Fejlődő világ összesen	1 745	1 155	2 454	1 562	66,0	64,0

A fejlődő országok mezőgazdasági lakossága tehát valamivel magasabb, mint volt az 1920-as évek Magyarországaé; viszont – mint minálunk – ezeknél is megállapíthatunk egy bizonyos csökkenést az idő múlásával. Ez azonban ugyanúgy nem jelenti az iparosodás azonos arányú növekedését, mint a századforduló Magyarországaiban, ahol részben a kivándorlás csökkentette a parasztság számát. A fejlődő országokban jelenleg a városokba való tömeges bevándorlás tölti be ezt a szerepet; mivel azonban a városi ipar nem fejlődik ennek megfelelően, a beözönlő parasztnak a munkanélküliséget és a nyomort növelik.

²⁶ Production Yearbook. Roma, FAO, 1969. 24.

A közös mezőgazdasági jelleg ismeretében nem fogunk meglepődni, ha azt tapasztaljuk, hogy a fejlődő országok legnagyobb iparága ugyancsak az élelmiszeripar (itt a kivitelre termelő bányászat mellett); s hogy a belső fogyasztást szolgáló feldolgozó iparok, s különösen a nehézipar elmaradt a fejlődésben. Összehasonlítva a fejlődő és a fejlett országok 1963-as évi százalékos iparági megoszlását – s egybevetve a tőkés Magyarország megfelelő adataival – a következő képet kapjuk:^{2 7}

	Magyarország		Fejlődő	Fejlett
	1898	1936	országok, 1963	
	százalékos arány			
Vas-fémipar	12,6	11,6	4,2	7,4
Gépgyártás	9,0	7,8	12,1	33,5
Vegyipar	5,7	8,6	10,4	10,9
Egyéb nehézipar	5,9	7,7	5,6	7,2
Nehézipar összesen:	33,2	35,7	32,3	59,0
Élelmiszeripar	44,1	28,6	20,4	11,2
Textilipar	3,6	18,1	10,6	4,6
Ruházati-bőripar	3,5	6,3	3,7	4,5
Faipar	6,6	2,4	2,8	3,8
Egyéb könnyűipar	2,3	3,3	6,6	9,9
Könnyűipar összesen:	16,0	30,1	23,7	22,8
Bányászat	6,7	5,6	23,6	7,0
Együtt:	100,0	100,0	100,0	100,0

Magyarország négy évtizedes iparági összetételében – bár közben politikailag önálló ország lett – mégsem találunk döntő eltérést, mivel lényegében megmaradt a mezőgazdasági-függő országok sorában. Miközben a nehézipar előretört az ipari országokban, a magyar iparági megoszlásban e téren jelentős változás nem történt; s miközben a fejlett országokban háttérbe szorult a textilipar, most e téren növekedés történt, mégpedig a századfordulóban túlméretezett élelmiszeripar rovására. Ez mindenesetre figyelmeztet, hogy egyedül a politikai önállóság nem változtatja meg a gazdasági függőség tényét, ha a politikai önállóságot nem azzal a kifejezett céllal ragadják meg az uralkodó osztályok, hogy általa az önálló gazdaságfejlődést biztosítsák. Horthy-Magyarország vezető politikusai sem ezt tették, amidőn a nagybirtokot konzerválták a magyar népgazdaság rovására.

Azt gondoljuk, igen tanulságos az 1936-os függő jellegű tőkés Magyarország iparági megoszlásának egybevetése a jelenlegi fejlődő országokéval. Mindenekelőtt abban – a már említett – tényben, hogy a vezető iparág mindkettőben az élelmezési ipar (habár a fejlődő országokéban aránya valamivel alacsonyabb). Ezzel szemben az ipari országokban az élelmiszeripar aránya fele a fejlődőkének. Bányászati termelésben az 1936-os Magyarország nagyrészt alföldi területe sokkal szegényebb, mint a fejlődő országoké, alacsonyabb még a fejlett ipari országokénál is. Amennyivel kisebb arányt ért el a fejlődő országok élelmiszeripara, annyival magasabb volt az 1936-os könnyűipar százalékaránya Magyarországon. A leglényegesebb területen azonban csaknem megegyezik a fejlődő országok és a Horthy-Magyarország iparági összetétele: mindkettőben alacsony (1/3-ad körüli) a nehézipar aránya, míg a fejlett ipari országokban a csaknem 60%-ot éri el.

^{2 7} Magyarországra vonatkozólag: az 1898-as éveket ld. a 4. sz. jegyzet alatt; az 1936-os éveket ld. Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bp., 1938. 133. – A nemzetközi adatok forrása: Statistical Yearbook, 1969. New York, UNO, 1969. 20–21.; az építőipar nélkül.

E számok mutatják a gazdaságilag függő Magyarország és a gazdaságilag ugyancsak függő fejlődő országok iparági arányainak hasonlóságát, s egyben mindkettő eltérését a fejlett ipari országokétól.

Mindezek alapján vizsgáljuk meg magának a gazdasági függőségnek formáját azon a területen, amelyen ez elsősorban kidomborodik: a *külkereskedelem* viszonylatában. A monarchiabeli Magyarország külkereskedelmét tekintve megállapítottuk, hogy az elsősorban élelmiszerek és nyersanyagok kivitelén, s ennek ellentételeként kész iparcikkek behozatalán alapszik. Most vizsgáljuk meg, milyen a jelenlegi fejlődő országok és a fejlett ipari országok külkereskedelmi cseréje, s vessük egybe azzal a képpel, amelyet a két világháború közötti tőkés Magyarország külgazdasági kapcsolataiban láthatunk. Magyarország kivitele (1936-ban), továbbá a fejlődő és a fejlett országok 1971-es évi egymás közti forgalmának százalékos aránya a következő képet mutatja a főbb árucsoportokban.^{2*}

	Magyarország 1936-os kivitele	A fejlődő	A fejlett
		országok 1971. évi egymásközti forgalma	
százalékos megoszlásban			
Élelmiszer	37,3	21,6	11,3
Fűtőanyag, nyers- anyag, féltermék	41,1	57,3	6,0
Gép- és vegyipar	12,7	5,0	54,5
Egyéb iparok	8,9	16,1	28,2
Együtt	100,0	100,0	100,0

Fenti táblázat általában rámutat a függő országok (s köztük az 1936-os évi tőkés Magyarország) magas kiviteli arányaira az élelmiszerek és nyersanyagok, továbbá alacsony exportarányaira az ipari gyártmányok vonatkozásában. A fejlett országoknak általában fordított képe a fejlődők felé irányított külkereskedelmében. Egészen meglepő azonban a hasonlóság, illetve az eltérés az arányok között, ha a fenti táblázat nyers- és félkésztermékeinek, továbbá a nagyipari gyártmányoknak *összesített* adatait vetjük egybe:

	Magyarország 1936-os kivitele	A fejlődő	A fejlett
		országok 1971. évi egymásközti forgalma	
százalékos megoszlásban			
Élelmiszer, nyersanyag, fűtő- anyag és félkésztermék együtt	78,4	78,9	17,3
Ipari késztermékek	21,6	21,1	82,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0

^{2*} Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. i. m., 162–163. adatai alapján. – Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1974. Bp., 1974. 257–259. alapján.

Szinte *képletszerűen* mutatkozik egyik oldalon – ahol az 1936-os függő tőkés Magyarország csaknem azonos arányokkal szerepel, mint a mai fejlődő országok – az élelmiszerek és nyersanyagok 80%-ot megközelítő kiviteli részesedése, s másik oldalon, az előbbi ellentételeként, a fejlett országok ipari termékelexportjának valamivel 80% feletti részesedése. Első pillanatra meglepő, de logikájában indokolt azonossági és ellentétpár!

A tőkefelhalmozás oroszlánrészét ma a feldolgozó (főleg nehéz-) ipar biztosítja: a fejlett ipari országokban ez a forrása a rohamosan növekvő iparosításnak, az ipari termelés gyors növekedésének – s vele ipari árukivitele és tőkekivitele magas arányának. A mezőgazdasági-függő országokban megfelelő tőkefelhalmozási forrás híján a gépipari és a tőkebehozatal marad, mint egyetlen tőkés alternatíva. A mezőgazdaság és a mezőgazdasági ipar – ha szerepük, mint a tőkés Magyarországon, konzerválódik – ezt a hátrányt nem tudja soha behozni –, a fejlett tőkés és a fejlődő tőkés országok közti fejlettségi differencia, termelési nivójuk közti szakadék ezen az alapon nem csökken, hanem mindinkább növekvő tendenciát mutat. A fejlődés megoldását tehát nem a tőkebehozatal és az iparcikk-import nyújthatja – habár átmenetileg nyújthatnak bizonyos támogatást a gazdaság fenntartásához és függő irányú fejlesztéséhez – hanem csak az önálló iparfejlődés eszközeinek és útjának realizálása: a belső feldolgozó (nehéz- és könnyű-) ipar fejlesztése, s eközben a mezőgazdaság, s a mezőgazdasági ipar lassú, relatív háttérbe szorulása.

Ez elvek tisztázása szükséges minden mezőgazdasági függő országgal kapcsolatosan az iparfejlődés útjának kijelöléséhez. Ennek módszere – a paraszti lakosság széles tömegeinek bevonása az ipari termelésbe – azonban már más kérdéskörhöz tartozik.²⁹

²⁹ Erre vonatkozólag ld. a szerző: „A fejlődő országok gazdasága ma és holnap” c. könyvét. Közgazdasági- és Jogi Kiadó, Bp. 1975.